

Examining the Sources and Peculiar Appearances of Strange Creatures in Epic Texts

Ehsan Pourabrisham*

Neda Hosseini zadeh**

Abstract

The hero's journey to unknown lands (often the islands of India) and his encounters /conflicts with strange creatures is a theme in epic texts, which can also be faintly traced in later lyrical writings. This legendary, astonishing, and recurring theme has a long history, appearing in ancient scholarly texts and becoming part of popular culture over the centuries; thus, it is familiar and credible to the audience. The strange creatures are beings or half-human, half-animal entities that appear absurd or terrifying due to their abnormal size, shape, and form, yet they possess human-like qualities; examples include Horse-headed beings, Dog-headed men (Cynocephali), Nasnases (half-human men), Headless men (Blemmyes).

This research aims to describe the strange creatures in epic texts while examining ancient Greek, Arabic, and Persian sources on this topic to clarify the cultural origins of these beings and the nature of their presence in epic literature as well as how epic poets characterize them. The oldest historical descriptions of these creatures can be found in Greek/Roman texts cited by historians connected to Indian culture. The translation of Alexander's story and ancient Greek/Roman scientific texts into Eastern languages on one hand, and the geographical proximity of Iran and India along with mutual cultural influences on the other hand, can be considered as factors for this presence.

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran (Corresponding Author), E.pourabrisham@Scu.ac.ir

** Master, Department of Art Research, Shahid chamran university of Ahvaz, Ahvaz, Iran, Hosseinizadeh.neda56@gmail.com

Date received: 01/11/2024, Date of acceptance: 26/01/2025, Printed: 04/06/2025

Keywords: Epic, Strange Creatures, Horse-headed men, Nasnas (Half-human men), Headless men (Blemmyes), Dog-headed men (Cynocephali).

Introduction

Among the many wonders of the ancient world, the Strange creatures and semi-human creatures, with their mythological antiquity, have always piqued the curiosity of the ancients, from the common folk to the learned, due to their rarity and often frightening features. This lack of understanding led to myth-making and storytelling about them.

In epics, heroes travel to distant and unknown lands, encountering these Strange creatures, allowing the storyteller to astonish the audience while demonstrating the hero's divine power in overcoming foreigners. Greek historians like Ctesias and Megasthenes wrote books about India and its culture, mentioning these Strange creatures; references that were sometimes influenced by the speech of Indian Brahmins and natives (Wittkower, 1942: p. 164). These later references were cited by other Greek and Roman writers, forming the basis of Western perceptions of these beings. Examining the antiquity of Strange creatures in Iranian culture leads us to texts from Zoroastrian cosmology: in the Asurig Tree poem, which dates back to the Parthian era, in the Bundahish(n), a Middle Persian text from the late Sasanian period (finalized in the third century AH), and in Jamaspi (The book of Jamasp), a Zoroastrian text on ontology from the early Islamic period, these creatures are mentioned. In Persian literature, we also find traces of these beings in some epic texts.

Materials & methods

This study was conducted using a descriptive and analytical approach with library-based resources. To understand the portrayal of these Strange creatures in epic texts, ancient Persian and Arabic sources, including wonder books, geographical and literary texts, as well as ancient Greek and Roman sources, were examined as the oldest sources. The effort was made to trace the transition of these beings from reality to legend.

Discussion & Result

1. Horse-headed men (in Persian: Asbsar): In some ancient Asian rituals, the horse was considered a totem. In epic texts, horse-headed beings are not depicted as

demonic creatures but as harmless Strange creatures. In the "Kush nama," Alexander encounters horse-headed beings and converses with them (IranShah bin Abi al-Khayr, 1998: pp.181-182), and in the "Faramarz nama-ye Bozorg," the hero Faramarz encounters them but cannot understand their language (Faramarz nama-ye Bozorg, 2015: pp. 254-259). Referring to the ancient Syriac translation of the Alexander story, we find that Alexander meets horse-headed beings in a coastal city called Prasiak in India, but like Faramarz, he also fails to comprehend their language (Callisthenes, 1889: p. 94).

2. Nasnas (half-human men): The Nasnases are another type of Strange creatures with whom heroes engage, fight, or gaze upon in awe. They are agile and half-bodied. In the "Faramarz nama," despite Faramarz's soldiers attempting to capture some of them, they fail, and Faramarz passes by the Nasnas without conflict (Faramarz nama-ye Bozorg, 2015: p. 276). In the "Garshasp nama," the hero once fights the Nasnas and another time flees from them without conflict (Asadi Tusi, 1975: pp. 120 & 173). In the later epic "Sam nama," the Nasnas, referred to as "half-bodied," are demonic; Sam battles them with the help of a fairy army and kills their king (Sam nama, 2013: pp. 321-322). These Nasnases, who are half-bodied, might resemble or be identical to creatures known as "monopods" in older sources, suggesting their origin could be traced back to India, as Biruni mentions monopods in the northeast and east of the world according to the Sanskrit text Sankheta (Biruni, 1998: pp. 258 & 254).

3. Headless men (Blemmye) (in Persian: Varcheshm): The presence of the Headless men in Islamic literature and culture can be found in Arabic translations and adaptations of the Alexander story. In "Tajarib al-Umam," we read that Alexander encountered a tribe that had been transformed; they had no heads, with eyes and mouths on their chests (Tajarib al-Umam, 1994: p. 162). The Headless men are also present in the ancient Syriac translation of the Alexander story (Callisthenes, 1889: p. 101). The earliest historical references to the Headless men can be found in Greek texts: Herodotus (c. 484 – c. 425 BCE) writes about them inhabiting the western regions of Libya in North Africa (Herodotus, 2010: Vol. 1, p. 531).

4. Dog-headed men (Cynocephali) (in Persian: Sagsar): The Dog-headed men, as demonic Strange creatures, appear in Persian epic poems and Alexander stories. In the "Garshasp nama," Garshasp battles the Dog-headed men on the island of Qalun, one of the islands of India (Asadi Tusi, 1975: pp. 174-175). In the

"Bahman nama," gifts are exchanged between Bahman and the Dog-headed men, and Bahman passes by them safely (Iran Shah bin Abi al-Khayr, 1991: p. 419). In later epics like the "Shahriar nama" and "Sam nama," the Dog-headed men is depicted as a madman but with a different appearance: sometimes as a Dog-headed being and sometimes with two faces, one human and one canine. The oldest historical information about the Dog-headed men is found in Greek sources, where Herodotus mentions them alongside the Headless men in the western regions of Libya (Herodotus, 2010: Vol. 1, p. 531).

Conclusion

Based on ancient Greek and Roman sources, and later Islamic texts, the origins of the Strange creatures and semi-humans discussed in this study often trace back to India and its islands. Greek and Roman writers conveyed these beliefs by attributing them to that region within historical, geographical, or narrative texts (such as the story of Alexander). The cultural exchanges between the neighboring lands of Iran and India throughout history, and the translation and adaptation of Greek texts into ancient Iranian and later Islamic cultures, allowed these beliefs to enter Iranian culture over the centuries. They became embedded in popular culture and collective imagination, particularly in epics, many of which were based on oral traditions. The hero of the story, representing goodness and virtue, travels to unknown lands (often India) and encounters these Strange creatures; however, they are not always depicted as evil or demonic in all epics. For instance, Faramarz passes by the Horse-headed beings and half-bodied creatures without conflict; the Horse-headed beings and Headless men in Alexander's story are not demonic either; Garshasp has two encounters with the half-bodied Nasnases, but only kills a few in one of them. Even the Dog-headed men, who are aggressive in the Shah nama, Shahriar nama, and Sam nama, are peaceful in the Bahman nama. It appears that in later epics like the Sam nama and Shahriar nama, there is a greater emphasis on the demonic nature of these Strange creatures and the hero's battles with them.

Bibliography

- Abu Rayhan al-Biruni, Muhammad ibn Ahmad (1377 AH/1957 CE), *Tahqiq ma li' l- Hind*, Heydar abad-e Deccan, Majlis Da'irat al-Ma'arif al-Osmaniya. [In Arabic]
- Agostini, Domenico (2019). "Half-human and monstrous races in Zoroastrian tradition". *Journal of the American Oriental Society*, 139 (4), pp. 805-818.

79 Abstract

- Anzabi-Nejad, Reza & Yahya Kalantari (Editors) (1994), *Tajārib al-Umam fi Akhbar Muluk al-Arab wa al-Ajam*, Mashhad, Ferdowsi University Press. [In Persian]
- Asadi Tusi, Ali ibn Ahmad (1975), *Garshasp nama*, edited by Habib Yaghmaei, 2nd edition, Tehran, Tahouri. [In Persian]
- Assar Tabrizi, Muhammad ibn Ahmad (1996), *Mehr wa Mushtari*, introduction, editing, and notes by Reza Mostafavi Sabzevari, Tehran, Allameh Tabatabai University Press. [In Persian]
- Bahar, Mehrdad (2012), *A Study of Iranian Mythology*, 4th edition, Tehran, Agah. [In Persian]
- Callisthenes. (1889). *The History of Alexander the Great: Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes*. Edited from five manuscripts, with an english translation and notes by Ernest A. Wallis Budge. Cambridge, UK, at the university press.
- Callisthenes. (1969). *The Romance of Alexander the Great*. Translated from the Armenian Version with an Introduction by Albert Mugrdich Wolohojian. New York, Columbia University Press.
- Chevalier, Jean and Alain Gheerbrant (2005), *A Dictionary of Symbols*, translated and researched by Sudabeh Fazaeli, 2nd edition, Tehran, Jaihon. [In Persian]
- Dadgei, Faranbaq (2001), *Bundahish(n)*, commentary by Mehrdad Bahar, 2nd edition, Tehran, Tous. [In Persian]
- Dimashqi, Muhammad ibn Abi Talib (1978), *Nukhbat al-Dahr fi Aja'ib al-Barr wa al-Bahr*, translated by Seyyed Hamid Tabibian, Tehran, Imperial Foundation of Iranian Academies. [In Persian]
- Dinawari, Ahmad ibn Dawud (1992), *Akhbar al-Tiwal*, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran, Nashr-e Ney. [In Persian]
- En.wikipedia.org/wiki/ox-head-and-horse-head-face
- Ferdowsi, Abu al-Qasim (1987), *Shah nama*, edited by Jalal Khaleghi Motlagh, Volume One, New York, Bibliotheca Persica. [In Persian]
- Gharnati, Muhammad ibn Abdul-Rahim (2003), *Rihlat al-Gharnati*, edited and introduced by Qasim Wahab, Abu Dhabi, Dar al-Suwaidi for Publishing and Distribution; Beirut, Arab Institute for Studies and Publishing. [In Arabic]
- Hamdallah Mustawfi, Hamdallah ibn Abi Bakr (1983), *Nuzhat al-Qulub*, edited and corrected by Guy Le Strange, Tehran, Donya-ye Ketab. [In Persian]
- Hasib Tabari, Muhammad ibn Ayyub (2012), *Tuhfat al-Ghara'ib*, edited by Jalal Matini, 2nd edition, Tehran, Islamic Consultative Assembly Publishing. [In Persian]
- Hastings, Garrett R. (2021). *The Wondrous Ocean: Tales of the Headless, Dead, and the Deep from 16th and 17th Century Seafarers*. Submitted to the Graduate and Professional School of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science.
- Herodotus (2010), *The Histories of Herodotus*, translated by Morteza Saghebfar, Tehran, Ostureh. [In Persian]
- Ibn al-Faqih, Ahmad ibn Muhammad (1416 AH/1995 CE), *Al-Buldan*, edited by Yusuf al-Hadi, Beirut, Alam al-Kutub. [In Arabic]

- Ibn al-Wardi, Umar ibn al-Muzaffar (1428 AH/2007 CE), *Kharidat al-Aja'ib wa Faridat al-Ghara'ib*, edited by Anwar Muhammad Zanati, Cairo, Maktabat al-Thaqafa al-Diniyya. [In Arabic]
- Ibn Battuta, Muhammad ibn Abdullah (1997), *The Travels of ibn Battuta*, translated by Mohammad Ali Movahed, 6th edition, Tehran, Agah. [In Persian]
- Ibn Muhaddith Tabrizi (2018), *Aja'ib al-Dunya*, edited and researched by Ali Navidi Malati, Tehran, Sokhan and Dr. Mahmoud Afshar Endowments Publication. [In Persian]
- Iranshan ibn Abi al-Khayr (1991), *Bahman Nama*, edited by Rahim Afifi, Tehran, Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Iranshan ibn Abi al-Khayr (1998), *Kush Nama*, edited by Jalal Matini, Tehran, Elmi. [In Persian]
- Kamat, Vidya: *Myth The horse-necked man*. Talkingmyths. com/the-horse-man/
- Karttunen, Klaus. (1984). “Κυνοκέφαλοι and Κυναμολγοί in Classical Ethnography”. *Arctos –Acta Philologica Fennica*, VOL. XVIII, pp. 31-36. Helsinki, Helsingfors.
- Kulliyat-e Rustam Nama* (n.d.), Pishawar, Al-Azhar. [In Persian]
- Luqman, Bozorgmehr (2020), *Jamaspi*, Persian report, based on the report of Roham Asheh, Tehran, Shourafarin. [In Persian]
- Maqrizi, Ahmad ibn Ali (1997), *Al-Mawa'iz wa al-I'tibar bi Dhikr al-Khutat wa al-Athar*, annotated by Khalil al-Mansour, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Marco Polo (1971), *The Travels of Marco Polo*, translated by Habibullah Sahihi, Tehran, Institute for Translation and Publication of Books. [In Persian]
- Masudi, Ali ibn Hussein (1991), *Akhbar al-Zaman*, translated by Karim Zamani, Tehran, Ettelaat. [In Persian]
- Masudi, Ali ibn Hussein (2003), *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawahir*, translated by Abu al-Qasim Payandeh, 7th edition, Tehran, Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Matini, Jalal (1984), “Mazandaran in the Wars of KayKavus and Rustam with the Divs”, *Iran Nameh*, Vol. 2, No. 8, pp. 611–638. [In Persian]
- Monchi-Zadeh, Davoud. (1975). *Topographisch- historische Studien zum iranischen Nationalepos*. Wiesbaden: Deutsche MorgenlÄndische Gesellsch. [In German]
- Mukhtari (2018), *Shahryar Nama*, edited and researched by Reza Ghafouri, Tehran, Sokhan and Dr. Mahmoud Afshar Endowments. [In Persian]
- Nawade Mohllab ibn Muhammad ibn Shadi (1999), *Mujmal al-Tawarikh wal-Qisas*, edited by Seyf al-Din Najm Abadi and Siegfried Weber, Germany, Dumont and Nikarhozen. [In Persian]
- Nichols, Andrew G (2011). *Ctesias on India and fragments of his minor works*. Introduction, Translation and Commentary by Andrew G. Nichols, UK: Bloomsbury Academic.
- Nizami Aruzi, Ahmad ibn Umar (2009), *The Four Articles and Commentaries*, edited by Muhammad Qazvini, with renewed corrections by Muhammad Mo'in, edited by Mahdokht Mo'in, Tehran, Seda-ye Mo'aser. [In Persian]

81 Abstract

- Pàroli, Teresa (2009): "How many are the unipeds' feet? Their tracks in texts and sources". *Analecta Septentrionalia*, edited by Wilhelm Heizmann, Klaus Bödl and Heinrich Beck, Berlin, New York: De Gruyter, pp. 281-327.
- Pliny (the Elder). (1855). *The Natural History of Pliny*. Translated, with Copious Notes and Illustrations by late John Bostock & Henry Thomas Riley. London: H. G. Bohn.
- Qazvini, Zakariya ibn Muhammad (1982), *Aja'ib al-Makhlūqat*, edited and compared by Nasrallah Sabouhi, 2nd edition, Tehran, Central Library. [In Persian]
- Qazvini, Zakariya ibn Muhammad (1994), *Asar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad*, translated with additions by Jahangir Mirza Qajar, edited and completed by Mir Hashem Mohaddes, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
- Rouyani, Vahid (Editor) (2013), *Sam Nama*, by an anonymous poet, Tehran, Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Safa, Zabihullah (1954), *Epic Writing in Iran*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Safa, Zabihullah (2004), "Ruznameh-ye Sagavand Kuh", included in: *Haftad Maqalah*, compiled by Yahya Mahdavi & Iraj Afshar, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Schoff, Wilfred H. (1913). *The Periplus of the Erythraean Sea: travel and trade in the Indian Ocean by a merchant of the first century*. Translated from the Greek and annotated by Wilfred H. Schoff. New York: Longmans, Green.
- Shoar, Ja'far (Editor) (1995), *Hamza Nama*, Tehran, Ketab-e Farzan. [In Persian]
- Sibak Nishaburi, Muhammad ibn Yahya (1985), *Hosn wa Dil*, edited by Gholamreza Farzanehpour, 2nd edition, Tehran, Tahouri Library. [In Persian]
- Sotoudeh, Manouchehr (Editor and Annotator) (1974), *Haft Keshvar ya Sowar al-Aqālīm*, by an unknown author, Tehran, Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Strabo. (1967). *The geography of Strabo*. English translation by Horace Leonard Jones. In Eight volumes. London, William Heinemann Ltd.
- Tarsusi, Muhammad ibn Hasan (1995), *Darab Nama*, edited by Zabihullah Safa, 3rd edition, Tehran, Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Tornesello, Natalia L. (2002). "From reality to legend: Historical sources of Hellenistic and Islamic teratology". *Studia Iranica*, 31 (2). pp 163-192.
- Tusi, Muhammad ibn Mahmūd (1966), *Aja'ib al-Makhlūqat*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran, Institute for Translation and Publication of Books. [In Persian]
- Van Zutphen, Marjolein and Abolfazl Khatibi (Editors) (2015), *Faramarz Nama-ye Bozorg*, by an unknown poet, Tehran, Sokhan. [In Persian]
- Vieu, J. (2002), *Egyptian Mythology*, translated by Abu al-Qasim Ismailpour, Tehran, Karvan.
- Walt Miki and Tulsidas (2000), *Ramayana*, translated by Amar Sankeh and Amar Parkash, edited by Abdul Wadud Azhar Dehlavi, Tehran, Alast-e Farda. [In Persian]
- Warner, Rex (2010), *Dictionary of World Mythology*, translated by Abu al-Qasim Ismailpour, 4th edition, Tehran, Ostureh. [In Persian]

White, David. Gordon. (1991). *Myths of the dog-man*. Chicago: University of Chicago Press.

Wittkower, Rudolf. (1942). "Marvels of the East: A Study in the History of Monsters". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 5 (1), pp.159-197.

Zuhri, Muhammad ibn Abi Bakr (2003), *Kitab al-Jughrafiya*, translated by Hossein Qareh-Chanlu, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization. [In Persian]

بررسی منابع و سیمای بعضی عجیب‌الخلقه‌ها در متون حماسی

احسان پورابریشم*

ندا حسینی زاده**

چکیده

سفر قهرمان به سرزمین‌های ناشناخته (اغلب جزایر هند) و دیدار/ستیز او با عجیب‌الخلقه‌ها از بن‌مایه‌های متون حماسی است که نشان کمرنگ آن را پسین‌تر در متون غنایی متأخر نیز می‌توان یافت؛ بن‌مایه‌ای افسانه‌وار، شگفت‌انگیز و مکرر با پیشینه‌ای دراز که در متون علمی کهن نیز آمده و در گذر قرون، جزئی از فرهنگ عامه شده است؛ بنابر این، برای مخاطب، باورپذیر و آشناست. عجیب‌الخلقه‌ها، جانوران یا نیمه انسان – حیوان‌هایی هستند که چون از لحاظ جنس، شکل و اندام، نابهنجارند، بنابر این، مضحک یا مخوف می‌نمایند و البته وجهی از انسان‌وارگی دارند؛ اسب‌سران، سگ‌ساران، نسناسان (نیمه‌تنان) و ورچشمان در این شمارند.

پژوهش حاضر می‌کوشد تا ضمن توصیف بعضی عجیب‌الخلقه‌ها در متون حماسی، به بررسی منابع کهن یونانی، عربی و فارسی در این مقوله بپردازد تا تبیین کند که خاستگاه فرهنگی عجیب‌الخلقه‌ها و نیز کیفیت حضور آنها در متون حماسی و شخصیت‌پردازی حماسه‌سرا از آنها چگونه بوده است؟ صرف‌نظر از اساطیر ملل مختلف، کهن‌ترین توصیف تاریخی از اینگونه عجیب‌الخلقه‌ها را در متون کهن یونانی/رومی و به نقل از مورخان می‌یابیم که با فرهنگ هندی در ارتباط بوده‌اند. بازگردانی داستان اسکندر و متون علمی یونانی/رومی به زبان‌های شرقی از یک سو و همسایگی ایران و هندوستان و تأثیرات متقابل فرهنگی از دیگر سو را می‌توان برای این حضور در نظر داشت.

* استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسندهٔ مسئول)،
E.pourabrisham@Scu.ac.ir

** کارشناس ارشد، گروه پژوهش هنر، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران،
Hosseinizadeh.neda56@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۷، تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴

کلیدواژه‌ها: حماسه، عجایب‌المخلوقات، اسب‌سار، نسناس (نیمه‌تن)، ورچشم، سگسار.

۱. مقدمه

شگفتی‌های بسیار دنیای قدیم، همواره برای داستان‌گزاران و نویسندگان اسباب مضمون‌پردازی بوده‌اند؛ زیرا با توجه به تکرار و جای‌گیری‌شان در تخیل جمعی، اغلب برای مخاطب آشنا و باورپذیر شده بودند؛ عجایی که از سفرنامه‌ها و داستان‌های ماجراجویانه ملاحان و سیاحان گرفته تا افسانه‌های تاریخی، متون جغرافیایی و داستان‌های عامیانه حضور داشتند، مخاطب را سرگرم می‌کردند و شگفتی او را برمی‌انگیختند. از میان این شگفتی‌ها، عجیب‌الخلقه‌ها و نیمه‌انسان‌ها، با دیرینگی اساطیری‌شان، از آنجا که نادرالوجودهایی با وجوه انسانی و اغلب مخوف بودند، همواره حس کنجکاوی قدما، از عامه تا دانایان را برمی‌انگیختند تا درباره کیفیت آنها بیشتر بدانند و همین ناشناختگی، سبب افسانه‌پردازی و داستان‌سرایی پیرامون آنها می‌شد.

مورخان یونانی، مانند کتزیاس و مگاستنس، کتاب‌هایی درباره هند و فرهنگ آن نوشته‌اند و به عجیب‌الخلقه‌ها اشاره کرده‌اند؛ اشاراتی که گاه متأثر از گفتار برهمنان و بومیان هند بود (Wittkower, 1942: 164). این موارد پسین‌تر مورد استناد دیگر نویسندگان یونانی و رومی قرار گرفته، اساس ذهنیت غربی از عجیب‌الخلقه‌ها را پدید آورده است. علاوه بر همجواری هندوستان با ایران و تأثیرات متقابل فرهنگی در درازنای تاریخ، می‌توان حضور ذهنیت مذکور در فرهنگ ایرانی را به واسطه ترجمه، نقل و اقتباس از متون یونانی، مهاجرت، جنگ‌ها و... محتمل دانست. داستان اسکندر با عجایب‌المخلوقات آن، به زبان‌های پهلوی و سریانی و پسین‌تر فارسی و عربی ترجمه شد و در ادبیات اسلام و ایران تأثیر گذاشت؛ ترجمه متون یونانی، سریانی، پهلوی و... به عربی در قرون آغازین اسلام نیز این اندیشه‌ها را در میان دانشوران مسلمان گسترش داد. عجیب‌الخلقه‌ها در متون جانورشناسی، کیهان‌شناسی، تاریخ، عجایب‌نامه‌ها و حتی متون دینی اسلامی و مسیحی توصیف می‌شدند؛ توصیف آنها بخش جذاب سفرنامه‌های ملاحان و جهانگردان به سرزمین‌های دور (به‌ویژه جزایر هند) بود؛ آنها در نسخه‌پردازی‌های متون شرق و غرب به تصویر کشیده می‌شدند و پسین‌تر با گسترش صنعت چاپ، تا این اواخر در متون چاپ سنگی نیز حضور داشتند، و بدینگونه عجیب‌الخلقه‌ها در تخیل جمعی جای گرفتند، در فرهنگ عامه ریشه دواندند و مضمونی آشنا شدند برای نویسندگان و داستان‌گزاران.

بررسی دیرینگی حضور عجیب‌الخلقه‌ها در فرهنگ ایرانی، به متونی از جهان‌بینی زردشتی بازمی‌گردد: در منظومه درخت آسوریگ، که اصل آن از روزگار پارتی است، آنها به عنوان مردمی دورتر از خونیرث/ خونیرس و ایرانویج معرفی شده‌اند: «[آن جای که] مردمی از نژاد دیگرند/ که در سراسر [آن] بوم ماندگارند/ بدستی و سینه‌چشمی/ که [ایشان] را چشم بر سینه است، سرش [ان] به سگ ماند، بر کوچک [شان] ماند به مردمان...» (بهار، ۱۳۹۱: ۱۸۲)؛ در بندهش، متنی به زبان پهلوی از اواخر دوره ساسانی (تدوین نهایی در قرن سوم هجری)، «برگوش، برچشم و یک‌پا» در شمار ۲۵ گونه مردمی‌اند که از تخم کیومرث پدید آمده‌اند (دادگی، ۱۳۸۰: ۸۳) و در جاماسپی (یادگار جاماسپ)، متنی در حوزه هستی‌شناسی زردشتی از قرون آغازین اسلام، گشتاسپ‌شاه از جاماسپ درباره برچشمان، برگوشان، دوال‌پایان، بدستیان و سگساران می‌پرسد و در پاسخ، جز بدستیان باقی اهریمنی معرفی می‌شوند: برچشمان، «به سوی اهریمن ایستند»؛ برگوشان «نه داد شناسند و نه دین»؛ دوال‌پایان و سگساران، «نه داد و نه کرفه (کار نیک) و نه گناه شناسند... روان‌هاشان به دوزخ روند» (لقمان، ۱۳۹۹: ۱۶۹-۱۷۱) (برای تحلیل عجیب‌الخلقه‌ها در این سه متن و نیز ذکر آنها در متون مانوی، بنگرید به: Agostini, 2019: pp. 805-818).

این عجیب‌الخلقه‌های خیال‌آمیز، از همان روزگار که شناسایی شدند و باورمندی در جوامع یافتند، منتقدانی نیز در میان نویسندگان داشتند؛ کسانی که خود داستان‌های آنها را نقل می‌کردند (مانند استرابو در فرهنگ غرب، بنگرید به: Wittkower, 1942: 165-166). دانشوران مشرق زمین، گاه با ابراز تردید، خلق آنها را از «صنع باری» دور نمی‌دانستند؛ چنان‌که مؤلف هفت کشور، با توصیف ورچشمان، می‌نویسد: «هرچند که این سخن مردم را زیادت باور نشود؛ اما از صنع باری تعالی هیچ چیز عجیب نیست» (هفت کشور، ۱۳۵۳: ۵۰ و نیز نک: مسعودی، ۱۳۸۲: ۷۵۵/۱) و سرانجام، همانطور که پلینی مهتر در قرن اول میلادی آنها را سرگرمی‌های طبیعت برای خود دانسته (Pliny, 1947: 7. 2. p 135)، همچنان تا به امروز برای مخاطبان خود سرگرم‌کننده و جذاب‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های ارزنده‌ای درباره عجیب‌الخلقه‌ها در متون باستانی یونان و روم تا قرون وسطی انجام شده است که در اینجا به بعضی از آنها اشاره می‌شود:

ویتکور (Wittkower) در مقاله مفصل و عالمانه «شگفتی‌های شرق: مطالعه‌ای در تاریخ هیولاها» (۱۹۴۲م) به بررسی فرآیند جذب عجایب هندی در متون یونانی از روزگار هرودوت (Herodotus) (۴۸۴؟ - ۴۲۵؟ ق م) به بعد پرداخته است و سهم مورخانی مانند کتزیاس (Ctesias) (قرن ۴ ق م) و مگاستنس (Megasthenes) (د ۲۹۰ ق م) در انتقال آنها و نیز نقدهای قدما به این مطالب را بیان می‌کند. دیگر بخش‌های این مقاله به کیفیت سنت تصویری عجایب‌نگاری و تأثیر آن در هنر و ادبیات قرون وسطی، چگونگی برخورد با این عجایب از قرن پانزدهم میلادی و آغاز اکتشافات عصر جدید، مواجهه پزشکان و طبیعی‌دانان قرون شانزدهم و هفدهم میلادی با عجیب‌الخلقه‌ها، نقش صنعت چاپ در ترویج آنها در میان عامه مردم و گزارش جهانگردان غربی از عجایب جهان در قرون متأخر پرداخته است.

منشی‌زاده (Monchi-Zadeh) در کتاب «مطالعات توپوگرافیک-تاریخی درباره حماسه ملی ایرانی» (۱۹۷۵م)، در فصل موجودات افسانه‌ای (صص ۱۴۹-۱۶۳) در سه بخش به بحث پرداخته است: موجودات افسانه‌ای در متون پهلوی (بر منظومه درخت آسوریگ تمرکز دارد)، ارتباط موجودات افسانه‌ای با یاجوج و مأجوج و سرانجام: سگساران و گرگساران، که به داستان لشکرکشی سام به مازندران، مندرج در شاهنامه، اشاره دارد و می‌کوشد تا با ذکر آرای مورخان یونانی درباره مسکن سگساران در آفریقا و هند و نیز با استناد به منابع جغرافیایی کهن، جزیره سگساران را در نواحی هند معین کند.

کارتونن (Karttunen) در مقاله «کینوکفالوی و کینامولگوی در قوم‌شناسی کلاسیک» (۱۹۸۴م) پس از بررسی وجوه مختلف اطلاق سگسار نزد ملل مختلف و نیز ذکر اقوال دانشمندان قدیم یونانی، به بحث درباره منشأ هندی، لیبیایی یا اتیوپیایی سگساران می‌پردازد. او با رد نظر بنبری (Bunbury) که کتزیاس داستانی درباره سگساران با اصل آفریقایی را به هند منتقل کرده، هرودوت را احتمالاً راوی داستان‌های محلی بومیان آفریقا درباره نقاشی‌های توتمی بر صخره‌ها دانسته است و این که سگساران اتیوپیایی درواقع سوءبرداشت نویسندگان درباره بابون‌ها بوده‌اند.

وایت (White) در کتاب «افسانه‌های مرد-سگ» (۱۹۹۱م) پژوهش مستقلی درباره سگساران در نه فصل انجام داده است. او با بررسی همزیستی انسان و حیوان در جوامع اولیه، به کیفیت تبدیل این رابطه به اسطوره و داستان پرداخته است. سپس به اقوال نویسندگان قدیم یونانی در این حوزه اشاره می‌کند و در بخش‌های پسین‌تر ریشه‌های

اساطیری و واقعیت‌های تاریخی سگسار نزد هندی‌ها، چینی‌ها و اقوام آسیای مرکزی را شرح داده است. نویسنده بر عوامل اجتماعی و روان‌شناسی نیز در پدید آمدن سگسار تأکید دارد. علی‌رغم تحقیق مفصل نویسنده در میان اقوام مختلف شرقی، اما تصویر سگسار در منابع کهن ایرانی - اسلامی در پژوهش مذکور دیده نمی‌شود.

تورنسیلو (Tornesello) در مقاله «از واقعیت به افسانه: منابع تاریخی تراژولوژی هلنیستی و اسلامی» (۲۰۰۲م) به پژوهش درباره دوالپا (Skiratai/Himantopodes) در منابع کهن یونانی و ایرانی - اسلامی پرداخته است و با استناد به هرودوت، با توجه به شباهت در واژه و نیز هیأت موصوف در هنگام نبرد، آنها را قابل تطبیق با قوم Sagartin دانسته که در ساتراپ چهاردهم در جنوب ایران زندگی می‌کردند و با شیوه جنگی خاص خود، که آنها را شبیه به دوالپا نشان می‌داد، در شمار لشکریان خشایارشا در نبرد یونان بودند. نویسنده با همین ایده و با استناد به دیگر اقوام موصوف در تاریخ هرودوت، آنها را همان عجیب‌الخلقه‌های موصوف در متون قدیم دانسته است. حمله و تصرف آتیکا (Attica) تراوایی سخت برای یونانی‌هایی بود که از نابودی فرهنگ خود می‌ترسیدند. این رویارویی با اقوام مهاجم بیگانه سبب شد که مواد تاریخی به مفاهیم فانتزی بدل شود؛ دگرگونی واقعیت به خیال و گذر از تاریخ به فانتزی در غرب روی داد و آنچه پدید آمد (شکل متحول شده) به شرق (هندوستان) راه یافت.

آگوستینی (Agostini) در مقاله «نژادهای نیمه‌انسان و هیولاگونه در سنت زرتشتی» (۲۰۱۹م) به بررسی پنج نژاد افسانه‌ای (سگسار، ورچشم، فیلگوش، دوالپا و بدستی) در سه متن باستانی: منظومه درخت آسوریگ، بندهش و یادگار جاماسپ، پرداخته و در انتها آنها را با شاهنامه مقایسه کرده است. نویسنده به سیر تحول ماهیت این عجیب‌الخلقه‌ها (از مثبت به منفی) و نیز الگوی ادبی این متون توجه دارد؛ بدین معنی که ماهیت آنها نه به منابع بلکه به ژانر ادبی‌ای که در آن ذکر شده‌اند، بستگی دارد. نویسنده معتقد است که این هیولاها از طریق سنت روایی از عصر هخامنشی توسط نویسندگان یونانی به دربار هخامنشی راه یافته‌اند و سپس در سیاست هلنی‌سازی (Hellenizing) پارتی و سیاست فرهنگی ساسانی، که بعضی عناصر سنت ادبی یونان را جذب و ترجمه کردند، در جهان ایرانی جاری و گسترده شده‌اند.

هستینگز (Hastings) در فصل پنجم (صص ۳۸-۷۰) از رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «اقیانوس شگفت‌انگیز: افسانه‌هایی از دریانوردان قرون شانزدهم و هفدهم درباره

موجودات بی‌سر، مرده و ناشناخته» (۲۰۲۱م)، دربارهٔ ورچشمان بحث کرده است. او پس از توصیف اجمالی آرای نویسندگان قدیم یونان، به گزارش سیاحان دریانورد قرون وسطی، مانند سِر جان ماندویل (Sir John Mandeville) دربارهٔ ورچشمان می‌پردازد و فرضیاتی دربارهٔ ماهیت آنها مطرح می‌کند.

پارولی (Paroli) در مقالهٔ «یونپیپدها چند پا دارند؟ رد پای آنها در متون و منابع» (۲۰۰۹) به شناسایی و بررسی ارجاعات به این موجودات می‌پردازد و رد پای آنها را از باستانی‌ترین قطعات یونانی تا متون لاتین و کلاسیک و قرون وسطی، در حماسه‌ها و افسانه‌ها بررسی می‌کند. این موجودات، که در منابع کهن غربی به نام سایاپودها نیز شناخته می‌شوند، در فرهنگ ایرانی – اسلامی با یک‌پایان/نیمه‌تنان (نسناس) شبیه/یکسان شمرده شده‌اند.

پژوهش‌های مذکور، کوشیده‌اند تا با بررسی پیشینهٔ عجیب‌الخلقه‌ها در متون قدیم یونان و روم، فرضیاتی دربارهٔ تطوّر و ماهیت آنها بیان کنند؛ رویکردی که بر پایهٔ منابع و فرهنگ غربی است. از این میان، آگوستینی عجیب‌الخلقه‌ها را خاصّاً در متون ایران باستان (سنت زردشتی)، با اشارتی به شاهنامه در انتها، بررسی کرده است. پژوهش منشی‌زاده، گرچه نکته‌های ارزنده‌ای دارد، اما حوزهٔ مطالعاتی و منابع آن محدود و ناقص است. پژوهش تورنسیلو، گرچه تا بررسی منابع معاصر ایرانی را شامل می‌شود، اما معطوف به دوالپایان بوده که از حوزهٔ مطالعهٔ حاضر خارج است. ما از همهٔ این پژوهش‌ها برای پیشینه و تکمیل بحث بهره برده‌ایم؛ اما توجه بر بازتاب عجیب‌الخلقه‌ها در متون حماسی فارسی و توصیف آنها بر پایهٔ منابع کهن ایرانی – اسلامی (علاوه بر متون یونانی و رومی) بوده است؛ مقوله‌ای که پژوهش‌های مذکور بدان نپرداخته‌اند.

۳. بحث و بررسی

سفر قهرمان و مواجههٔ او با دیوان، نیمه‌انسان‌های عجیب‌الخلقه و جانوران شگفت‌انگیز از بن‌مایه‌های ادب حماسی به شمار می‌آید؛ بن‌مایه‌ای که از یک‌سو زورمندی و بی‌باکی پهلوان در رویارویی، نبرد و پیروزی بر اهریمن‌خَلقان را می‌رساند و از دیگرسو، با قوهٔ خیال، حسّ ماجراجویی را در مخاطب برمی‌انگیزد. داستان‌هایی از دیدار و یا نبرد پهلوان با سگسار، فیلگوش، دوالپا، نسناس، ورچشمان و... در این شمارند؛ عجیب‌الخلقه‌های انتزاعی که چون ترکیب انسان – حیوان‌اند و یا جثّه، شکل و ظاهر آنها نابهنجار است، مضحک یا مخوف می‌نمایند و چون ناشناخته‌اند، شگفتی‌سازند؛ چنان‌که قزوینی در تعریف «تعجب»

می‌نویسد: «دهشتی است که عارض می‌شود انسان را از آن که چیزی بیند و سبب آن ندیده باشد، شگفت ماند از آن...» (قزوینی، ۱۳۶۱: ۱۰). مخاطب با پهلوانی که سرشت اهورایی دارد، در سفرهای دور به سرزمین‌های ناشناخته همراه می‌شود، در رویارویی با عجایب‌المخلوقات با او همذات‌پنداری می‌کند و از این سفر خیال‌انگیز و سرگرم‌کننده لذت می‌برد؛ به‌ویژه اگر سراینده/داستان‌گزار این رویارویی را با تعلیقی هنرمندانه گره‌گشایی کند و اگرچه او از این مواجهه شگفت‌زده می‌شود، اما آن را از صنع الهی بعید نمی‌داند.

گرچه حضور این عجیب‌الخلقه‌ها در متون ادبی متقدم، اغلب محدود به حماسه‌ها و رمانس‌هاست، اما پسین‌تر در منظومه‌های عاشقانه متأخر نیز حضور کمرنگ آنها را می‌یابیم؛ در اینجا نیز قهرمان در سفر خود، باید از مخاطرات عجیب‌الخلقه‌های اهریمنی بگذرد: در منظومه مهر و مشتری، مشتری به کوه البرز می‌رود که مقام «نرمپای و جای سگسار» است و با آنها می‌ستیزد (عصار تبریزی، ۱۳۷۵: ۱۵۶-۱۵۷) و در منظومه تمثیلی حسن و دل، «نظر» برای رسیدن به چشمه حیات، باید به «شهر دیدار» برود؛ پس باید از «شهر سگسار» و منزل «مارپایان بگذرد» (سیبک نیشابوری، ۱۳۶۴: ۱۹).

پژوهش حاضر، ضمن بررسی سیمای این عجیب‌الخلقه‌ها در حماسه‌های فارسی، به پیشینه حضور آنها در متون یونانی و رومی و پسین‌تر ایرانی - اسلامی می‌پردازد و از این رهگذر، می‌کوشد تا با توصیف هیأت، جغرافیا و دگرگونی‌ها، آنها را بازشناسی کرده، بازتاب باورهای مردمان قدیم از عجیب‌الخلقه‌ها را که به متون حماسی نیز راه یافته، بیان کند. برای این مقصود، منظومه‌های حماسی فارسی از شاهنامه تا عصر صفوی بررسی و سپس با مدافقه در متون تاریخی، جغرافیایی، سفرنامه‌ها و عجایب‌نامه‌های کهن اطلاعات مرتبط گردآوری شد.

۱.۳ اسب‌سر

اسب، به دلیل کیفیت غرائز و همیاری و همزیستی بلندش با آدمی در فرهنگ ملل مختلف جایگاهی والا (و گاه اهورایی) داشت و در بعضی آیین‌های کهن آسیایی به عنوان توت‌م شمرده می‌شد؛ چنان‌که درباره ارتباط توت‌می سیاوش با اسب، شواهدی از یافته‌های باستان‌شناسی/نام‌شناسی در دست است (نک: حصوری، ۱۳۷۸: ۳۵-۴۴). این «کیفیت غرائز اسب است که او را چون موجودی متصف به صفت روشن‌ضمیری معرفی می‌کند. اسب و اسب‌سوار از درون یکی می‌شوند. اسب، انسان را آگاه می‌کند؛ یعنی الهام، عقل را روشن

می‌کند...» (شوالیه و گربران، ۱۳۸۴: ج ۱، ۱۴۲). اسب‌سران در متون حماسی نه به عنوان جانوران اهریمنی، بلکه به عنوان عجیب‌الخلقه‌هایی بی‌آزار ذکر شده‌اند. در قصهٔ حمزه از اسب‌سران کوه قاف یاد شده است (حمزه‌نامه، ۱۳۷۴: ۲۵۲) و در کوش‌نامه، اسکندر به اسب‌سران می‌رسد و با ایشان گفتگو می‌کند:

سر اسب و آواز مرغان خُرد سکندر همه دل به ایشان سپرد
بدان تا بداند زبانشان مگر بسی رنج دید و ندید ایچ بر
اما به لطف ایزدی زبان اسب‌سران را درمی‌یابد و از خورش آنها می‌پرسد:

چنین داد پاسخ کسی زان میان که ما را خورش هست ازین ماهیان
ز تخم گیاه و ز میوه خوریم چو یابیم ازین هرسه برنگذریم

(ایرانشان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷: ۱۸۱ و ۱۸۲)

و در *فرامرزننامهٔ بزرگ*، باز پهلوان به اسب‌سران صلح‌جویی می‌رسد که زبان آنها را در نمی‌یابد:

چو کشتی ز دریا کنار آورید بسی مردم آمد در آنجا پدید
سران همچو اسپ و به تن آدمین دل پهلوان گشت ازیشان غمین
از آن اسب‌چهران تنی سی و چل برفتند نزدیک آن شیردل
ستایش نمودند بر پهلوان زبانشان ندانست مرد جوان

در این هنگام «پُرخرد مرد بازارگان» پدید می‌آید و سرگذشت خود را می‌گوید: باد، کشتی مرد را شکسته است. او خود را بر تخته‌ای به درختی بلند می‌رساند و سه روز بر آن می‌ماند تا مرغی عظیم‌الجثه می‌رسد؛ بازرگان پای مرغ را می‌گیرد و توسط او به دیار اسب‌سران می‌رود. بازرگان به عنوان مترجم فرامرز، از اسب‌چهران نشانی می‌پرسد و آنها او را به سیمرخ رهنمون می‌کنند (فرامرزننامهٔ بزرگ، ۱۳۹۴: ۲۵۴ – ۲۵۹). داستانی از اسب‌سران در *مجمعل‌التواریخ* ذکر شده که در بخش‌هایی با داستان مذکور همانندی دارد. عبدالله مروان، وزیرش را نزد ملک حمیر می‌فرستد؛ وزیر «جماعتی غلامان را دید با وی که سرهای ایشان مانند سر اسب بود و چون احوال ایشان پرسید، گفتند پسران ملک حمیرند». ملک حمیر داستان خود را بیان می‌کند: او به بازرگانی به سفر دریا می‌رود. کشتی به گرداب می‌افتد اما راوی، خود را بر درخت بلندی روئیده در دریا می‌اندازد. «مرغی سپید، چندانکه شتری» بر

درخت می‌نشیند و راوی دست بر او می‌آویزد تا به دیار اسب‌سران می‌افتد. راوی پس از گذراندن ماجراهایی با زنی از ایشان اردواج می‌کند، فرزندی به هم می‌رساند و سرانجام با کشتی‌ای به دیار خود بازمی‌گردد (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۳۸۷ - ۳۹۱). گفتنی است که مؤلف در پایان این داستان، از قول نویسنده آن، رسیدن اسکندر به دیار اسب‌سران را، به همان شکل که در *کوش‌نامه* اشاره شده، متذکر می‌شود: «در اخبار اسکندر چنین خواندم که اسکندر بدین ولایت رسید و زبان آن قوم نمی‌دانست، از خدای عزّ و جلّ درخواست تا او را زبان ایشان مفهوم گردانید، حاجت روا شد» (همان: ۳۹۱). با مراجعه به ترجمه کهن سریانی از داستان اسکندر، که احتمالاً در اواخر قرن هفتم یا هشتم میلادی از متن پهلوی این داستان صورت گرفته است، درمی‌یابیم که اسکندر در شهری ساحلی به نام پراسیاک در هند، با اسب‌سران دیدار می‌کند، اما مانند فرامرز، زبان آنها را در نمی‌یابد (Callisthenes, 1889: 94).

توصیف اسب‌سران، از باورهای اساطیری ملل مختلف تا متون جغرافیایی و عجایب‌نامه‌های اسلامی ذکر شده است. در اساطیر چینی، گاوسار و اسب‌سر، دو نگهبان دنیای زیرین هستند که ارواح تازه‌درگذشتگان را هدایت می‌کنند تا در برابر دادگاه حاضر شوند. آنها به هیأت انسان‌هایی با سرهای گاو و اسب توصیف می‌شوند (En.wikipedia.org/wiki/ox-head-and-horse-head-face) و در اساطیر یونان، «دمتر، ایزدبانوی یونانی باروری، گاه با کله اسب تصویر می‌شد» (وارنر، ۱۳۸۹: ۵۱۸).

حضور اسب‌سران را به‌ویژه در فرهنگ هندی می‌یابیم. در اساطیر هندو، هایاگریوا (Hayagriva) تجسّد اسب‌سر ویشنو (Vishnu) است و چندین روایت از پیدایی آن وجود دارد (Talkingmyths. com/the-horse-man/). ابوریحان بیرونی، در توصیف جغرافیای عالم بر اساس متن هندی سنکھت، به نام و موقعیت اسب‌سران در شمال اشاره می‌کند: «ترکان، آی و جوههم کوجه الفرس» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۷ق: ۲۵۷) و همو در فصل «فی أجناس الخلائق و أسمائهم» از جمله «روحانین»، «کثر» را توصیف می‌کند که اسب‌سر است: «علی صورة الناس، ما خلا رؤوسهم فإنّها رؤوس الأفراس علی خلاف قنطورسات اليونانین فإنّ صورة الفرس فی نصف البدن الأسفل منها و صورة الانسان فی نصفها الأعلى و منها صورة برج القوس» (همان: ۶۹). ذکر اسب‌سران در نواحی هند پیشینه‌ای قدیم دارد: در *سفرنامه دریای اریتره*، که سفرنامه شخصی یونانی در قرن اول میلادی (تألیف احتمالاً در میانه ۴۰ تا ۷۰ میلادی) از اسکندریه تا خلیج فارس است، از قبیله اسب‌چهرگان (Horse - faces) یاد

شده است (Schoff, 1912: 62. p 47). مترجمان در تعلیقات یادآور شده‌اند که این قول مبتنی بر منبع دیگری است و این که ورا سانهِیتا پورانا (Vara Sanhita Purana) مردمی را در «کوه‌های شرق هند» یعنی در تپه‌های مرز آسام-برمه، ذکر می‌کند که به آنها «آسووادانا» (Asvavadan) (به معنی اسب‌چهرگان) می‌گویند (همان: ۲۵۴).

باورهای عامه درباره اسب‌سران را به‌ویژه در عجایب‌نامه‌ها می‌یابیم که مجموعه‌ای است از اساطیر و باورهای سامی، یونانی، ایران باستان و... که از راه ترجمه، سفرهای ملاحان و سیاحان، همزیستی ملل و... در گذر از قرون در حافظه و باور ایرانیان قدیم جای گرفته است و با این سنت نوشتاری مکتوب شده است. در *عجایب‌المخلوقات* قزوینی توصیفی خیال‌انگیزتر از اسب‌سران ذکر شده: «بالای ایشان دراز و جناح دارند و سرشان چون سر اسب بود و بدن ایشان چون بدن آدمی» (قزوینی، ۱۳۶۱: ۴۵۸-۴۵۹) و طوسی، گونه‌آبی آنها را توصیف کرده است: «گویند بر ساحل محیط حیوانی است فرس‌ناس خوانند. نیمه تن وی به آدمی ماند و نیمه دیگر به اسب ماند. وی را آواز حزین باشد نامفهوم و گویند که ساز موسیقار از آن برگرفته‌اند...» (طوسی، ۱۳۴۵: ۵۶۰).

تورنسیلو، در پژوهشی با استناد به توصیف هرودوت از اقوام جنگجوی همراه با خشایار در لشکرکشی به یونان، با ذکر نمونه‌های متعدد، پیشنهاد می‌کند که بعضی نیمه‌انسانان شگفت‌انگیز مانند اسب‌سران، محصول خیال‌پردازی غربی‌اند که به شرق راه یافته‌اند. مثلاً هرودوت در توصیف گروهی از اتیوپیایی‌هایی که خشایارشا را در لشکرکشی به یونان همراهی می‌کردند، می‌نویسد: «از پوست سر و یال و گوش اسب به عنوان کلاه استفاده می‌کردند؛ چنان که موی یال همانند جقه بر بالای کلاه قرار می‌گرفت و پوست گوش‌ها نیز بر دو طرف سرشان راست می‌ایستاد» (هرودوت، ۱۳۸۹: ۷۸۷/۲). محتملاً این جنگجویان بیگانه با پوشش سر همچو اسب، می‌توانستند در نظر مردم وحشت‌زده به اسب‌سرانی خوفناک بدل شوند: گذر از تاریخ به فانتزی! (Tornesello, 2002: 188-189). گرچه پیشنهاد تورنسیلو قابل تأمل است، اما باید توجه داشت که اسب‌سران در فرهنگ اساطیری دیگر ملل کهن (و از جمله یونان) نیز حضور دارند و نمی‌توان منشأ آنها را از زمان لشکرکشی خشایارشا تعیین کرد؛ به‌ویژه آن که در فرهنگ دینی هند نیز این حضور را می‌یابیم؛ آن هم نه به عنوان جانوران اهریمنی، بلکه به عنوان تجسد الهه ویشنو.

۲.۳ نسناس (نیمه تنان)

نسناسان از دیگر عجیب‌الخلقه‌هایی هستند که قهرمان با آنها روبرو می‌شود، می‌جنگد و یا به دیدهٔ اعجاب می‌نگرد و می‌گذرد. دربارهٔ مسکن، نسل و دیگر کیفیات نسناس/نشناس/نیمه تن مذکور در متون حماسی، به‌ویژه در فرهنگ سامی، بسیار نوشته‌اند. در *فرامرزننامه*، «نشناس» در کوه قاف ساکن است:

عنان کرد پیچان به راه درنگ	رسیدند نزد که قاف تنگ
در آن دشت مردم فراوان بدند	به کردار و رخ ماه تابان بدند
ولیکن سراپا و تن پر ز موی	همه سروبالا، همه ماه‌روی
به تگ تیزروتر ز باد دمان	گریزان ز مردم چو تیر از کمان

سپاهیان فرامرز می‌کوشند بعضی از آنها را بگیرند، اما ناکام می‌مانند و فرامرز بی‌ستیز با ایشان می‌گذرد (فرامرزننامهٔ بزرگ، ۱۳۹۴: ۲۷۶). در *گرشاسپ‌نامه* دو بار قهرمان با نسناسان روبرو می‌شود. نخستین بار نسناسان دو تن از سپاهیان گرشاسپ را می‌ربایند و گرشاسپ در عوض شش نسناس را می‌کشد. توصیفاتی علاوه بر توصیفات *فرامرزننامه* در اینجا ذکر شده که در منابع دیگر یافت نشد:

به بالا یکایک چو سرو بلند	به اندام پرموی چون گوسپند
همه سرخ‌موی و همه سبزموی	دو سوی قفا چشم و دو سوی روی
به اندام هم ماده و هم نیز نر	همی بچه زاینند چون یکدگر
دو زیشان درآرند پیلی به زیر	کشند و خورند و نگردند سیر

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۲۰)

گرشاسپ بار دیگر در جزیرهٔ واق واق (از جزایر اقیانوس هند) با نسناسان مواجه می‌شود. در این بخش نام نسناس نیامده اما توصیف، مطابق توصیف متون جغرافیایی کهن و عجایب‌نامه‌هاست، با ذکر مهم‌ترین ویژگی ایشان: نیمه تن بودن و چالاک بودن:

ز مردم همانجا به هرسو رمه	بدیدند پویان برهنه همه
به یک چشم و یک روی و یک دست و پای	به تک همچو آهو دونده ز جای ^۱
دو تن همبر استاده ز ایشان به هم	بدی یک تن از ما نه بیش و نه کم

نبد کار از جنگشان جز گریز هم از دور دیدی نکردی ستیز
(همان: ۱۷۳)

در اینجا گرشاسپ نیز مانند فرامرز با نسناسان نمی‌ستیزد و می‌گذرد.^۲ در منظومه متأخر *سام‌نامه*، نسناسان با نام «نیمه‌تنان»، اهریمنی‌اند؛ سام به یاری لشکر پریان با ایشان می‌ستیزد و شاه نیمه‌تنان، کوش‌شاه، را می‌کشد. گفتنی است در اینجا علاوه بر توصیف نیمه‌تن بودن و چابکی در گریز، به خلقت آغازین آنها نیز اشاره شده است:

شگفی بلایند نیمه‌تنان	زبان آدم و دل چو اهریمنان
نخست آفرین پیش یزدان پاک	تن نیم‌تن بود بر روی خاک
به تاریخ جانی که بشنیده‌ای	به هردفت‌ر پهلوی دیده‌ای
همین است جان بن جاش دیو	چنین آفریده است کیهان خدیو
به یک چشم و یک گوش و یک دست و پای	همیشه به یک پا ستاده به جای
بگیرند آهو به تک در شکار	زمانی نگیرند یک جا قرار

(سام‌نامه، ۱۳۹۲: ۳۲۱-۳۲۲)

محتماً این نیمه‌تنان و نسناسان شبیه یا یکسان با جانورانی‌اند که در مآخذ کهن‌تر به عنوان «یک‌پایان» شناخته می‌شدند و در این صورت سرچشمه آنها را باید در هند بیابیم: پلینی مهتر (Pliny the Elder) (۲۳/۲۴ م – ۷۹ م) به نقل از کتزیاس (Ctesias)، طبیب و مورخ یونانی در آغاز قرن چهارم پیش از میلاد، می‌نویسد که در هند نژادی از انسان‌ها به نام مونوکولی (Monocoli) زندگی می‌کنند که یک پا دارند و قادرند با چالاکي شگفت‌انگیزی بپرند. این مردم به فاصله نه چندان دوری از تروگلودیت‌ها (Troglydytae) زندگی می‌کنند (Pliny, 1947:7.2. p 130). کتزیاس، که سالیانی از عمرش را به عنوان طبیب سلطنتی در دربار هخامنشیان زیسته است، اطلاعاتی از شگفتی‌های هند به دست می‌دهد که در منابع پسین‌تر تکرار یا تأیید شده است و درواقع شناخت غرب از هند به عنوان سرزمین شگفتی‌ها وامدار کتزیاس است. گفتنی است دیدار گرشاسپ با نسناسان نیز در جزایر هند روی داده است.

بیرونی طبق متن هندی سنکھت، از «ایک جرن: ای ذوو رجل واحدة» در شمال شرق (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۷ق: ۲۵۸) و «ایک پا: ای ذوو رجل واحدة» در شرق عالم (همان: ۲۵۴) یاد کرده است. در جهان‌شناسی ایران‌باستان، مردمان یک‌پا، در شمار ۲۵ گونه مردم از

تخم کیومرث شمرده شده‌اند (دادگی، ۱۳۸۰: ۸۳). در منابع اسلامی، نسناسان با ظاهری نیمه‌تن توصیف شده‌اند: «لأحدهم نصف رأس و نصف وجه و عین واحدة و ید واحدة و رجل واحدة» (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ج ۱، ص ۹۸ و نیز: دینوری، ۱۳۷۱: ۳۷) و با همان یک پای در جهیدن و گریختن چالاک‌اند «و نیک بدوند» (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۱)؛ چنان‌که پرشتاب‌تر از اسب (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۱۵؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۳۷) و «به تگ تیزروتر ز باد دمان» توصیف شده‌اند (فرامرزننامه بزرگ، ۱۳۹۴: ۲۷۶)؛ «سراپا و تن پر ز موی» اند (همان‌جا) و به قول اسدی طوسی: «به اندام پرموی چون گوسپند» (اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۲۰ و نیز: طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹؛ حاسب طبری، ۱۳۹۱: ۲۰۱؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۱)؛ «منتصف القامة، ألفی القد، عریض الأظفار» (نظامی عروضی، ۱۳۸۸: ۱۴) هستند. قامت ایشان به «سرو بلند» (اسدی طوسی، ۱۳۵۴، ۱۲۰) و «نخل» (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹) مانند شده است. «دوازده آرش بالای یکی بود، سیاه و سپید باشند و عقل ندارند و صید کنند و عمرشان سه بار چندانکه عمر آدمی بود...» (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۳۰).

طوسی و سراینده فرامرزننامه آنها را «دیومردم» گفته‌اند (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹؛ فرامرزننامه بزرگ، ۱۳۹۴: ۲۷۶)؛ طوسی، نسناس را «جنسی از دیو» نوشته (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹) و پسین‌تر می‌افزاید: «ممکن باشد کی از نسل آدمی‌اند یا از نسل دیو ترکیب دارند» (همان: ۵۰۱)؛ قزوینی هم آنها را حاصل ترکیب مردم با دیوی «صورت او چون یک نیمه آدمی»، دانسته است (قزوینی، ۱۳۶۱: ۳۸۴). بعضی نویسندگان، نسناسان را در شمار مسخ‌شدگان گفته‌اند: ابن فقیه همدانی آنها را انسان‌هایی سرکش دانسته که مسخ شده‌اند (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۹۸/۱)؛ دمشقی آنها را مسخ‌شدگانی از عادیان نخستین (دمشقی، ۱۳۵۷: ۳۷۰)، نواده مهلب آنها را ذریه مسخ‌شده و بار پسر ارم بن سام (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۱۱۵) و ابوحامد غرناطی، مسخ‌شدگانی از امت عرب از نسل ارم بن سام دانسته است (غرناطی، ۲۰۰۳: ۳۲). طوسی، نسناس وباری را قومی می‌داند در زمین وبار و مهره که مسخ شده، به نسناس بدل شدند (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۳۱؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۰۸-۱۰۹). چنان‌که در سام‌نامه، «نخست آفرین» را «تن نیم‌تن» دانسته، مقریزی هم به نقل از اخبارالزمان مسعودی، نسناس را در شمار امم قبل آدم نوشته است (مقریزی، ۱۴۱۸ق: ج ۲، ص ۱۲).

ابرهه ذوالمنار با نسناسان وبار یمن، فرزندان وبار بن ارم بن سام بن نوح، دیدار کرد (دینوری، ۱۳۷۱: ۳۷) و بنا بر قول نواده مهلب، فرزندش، ذوالاذعار را به جنگ ایشان

فرستاد؛ اما او نتوانست غلبه کند. توصیف نسناسان در این روایت متفاوت است: «دهان و چشم ایشان بر سینه بود از سخط ایزد تعالی» (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۱۲۰-۱۲۱).

نواده مهلب می‌نویسد که «سخن به زبان گویند، سخت فصیح ولیکن عقل ندارند» (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۱۱۵). آنها به عربی تکلم می‌کنند (غرناطی، ۲۰۰۳: ۳۲)؛ هرچند ابن محدث نیز از تازی گفتنش‌شان یاد کرده، اما می‌افزاید: «گویند به هرمقامی که نسناس باشد، به زبان آن قوم گوید» (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۴۱ و نیز: طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹). باور داشته‌اند که نیمه‌تنان، دارای جنس نر و ماده‌اند؛ چنان‌که در *گرشاسپ‌نامه* ذکر شد (اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۲۰ و نیز: حاسب طبری، ۱۳۹۱: ۲۰۱؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۱) و گفته‌اند که اگر دارای نیمه راست بدن باشند، نر و اگر دارای نیمه چپ باشند، ماده‌اند (زهري، ۱۳۸۲: ۱۲۲)؛ در بعضی جای‌ها آنها را شکار کرده، می‌خورند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۹۱-۹۲؛ طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹-۵۰۰ و ۴۳۰) و درمقابل، «چون کسی به چنگ ایشان افتد، به دندان بزنند بگسلانند و اگر به چنگ بزنند، بدرانند» (حاسب طبری، ۱۳۹۱: ۲۰۱). مسکن نسناس در کوه‌ها یا بیابان ترکستان (نظامی عروضی، ۱۳۸۸: ۱۴؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۲)، در حد بلور (حاسب طبری، ۲۰۱؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۰)، در کوه قارن (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۴۱)، اطراف بابل (زهري، ۱۳۸۲: ۱۲۲)، در شحر (ولایتی در میان عدن و عمان و در کنار دریای عمان) (قزوینی، ۱۳۷۳: ۹۱)، در وبار یمن (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۰۱؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۰۸-۱۰۹؛ دمشقی، ۱۳۵۷: ۱۹۴) و «فیما بین وبار و أرض الشحر و اطراف الیمن» (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۹۸) ذکر شده است.

مسعودی می‌نویسد که در آغاز خلافت متوکل دو نسناس از شحر به سرّ من رأی آوردند (مسعودی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۵۷۶) و همو با ذکر خبر شکار نسناس در شحر، می‌نویسد که من مردم شحر حضر موت و ساحل آنجا و دیگر نواحی یمن و مهره و عمان را دیدم که اخبار نسناس را شگفت‌انگیز تلقی می‌کردند و می‌پنداشتند که در ولایات دور است؛ چنان که مردم ولایات دور نیز شنیده‌اند که نسناس در آنجاست و این معلوم می‌کند که اصلاً در جهان نیست... (مسعودی، ۱۳۸۲: ج ۱، ۷۵۵). مسعودی، با توجه به صنع الهی، وجود آنها را عقلاً محال نمی‌داند؛ اما برآن است که چون خبر قاطع نرسیده، غیرواقع است. او احتمال می‌دهد حیواناتی چون نسناس، جزو حیواناتی باشند که به درستی تکوین نیافته، به شکل ناقص پدید آمده‌اند و از این جهت کمیاب‌اند، از دیگر جانوران فاصله گرفته‌اند و ساکن نواحی دور دست شده‌اند (همان‌جا). برخلاف مسعودی، مؤلف *عجایب الدنیا* می‌نویسد: «در

آنچه نسناس حیوان است به شکل آدمی شک نیست و من بنده بسیار آن را دیده‌ام؛ اما در سخن گفتن ایشان شک است که سخن گفتن آدمی خاص است...» (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۴۰)؛ با این همه به قول مصحح، به یقین نمی‌توان دانست که این دیدن نسناس توسط خود ابن محدث بوده یا نویسندگانی که او از تألیف آنها بهره برده است (نجیب همدانی و ابوالمؤید بلخی)!

تورنسیلو پیشنهاد می‌کند که محتملاً نیمه‌تنان (یا همان سایاپوده‌های موصوف یونانی) درواقع اتیوپیایی‌های جنگجوی همراه با خشایارشا در لشکرکشی به یونان باشند که هرودوت در کتاب هفتم *تواریخ*، دربارهٔ آنها می‌نویسد که «به هنگام جنگ نیمی از تن خود را گچ‌اندود می‌کنند و نیم دیگر را شنگرف می‌مالند» (هرودوت، ۱۳۸۹: ج ۲، ۷۸۷). در نظر مردم وحشت‌زده و ناتوان یونان، محتملاً هیأت این جنگجویان، به شکل عمودی، دو نیمه‌مرد تقسیم‌شده، به نظر برسد (Tornesello, 2002: 188) و یا این که پسین‌تر چنین تصوّر/توصیفی از ایشان شایع شده است.

۳.۳ ورچشم

در فرهنگ و ادب اسلامی، به‌ویژه افسانه‌ها و داستان‌های کهن، حضور ورچشمان را در ترجمه‌ها و اقتباس‌های عربی از داستان اسکندر می‌یابیم. در *تجارب الامم* (ترجمه نهاییه الأرب فی أخبار الفرس و العرب) می‌خوانیم که اسکندر طایفه‌ای دید که مسخ شده‌اند؛ سر نداشتند و چشم و دهان در سینه داشتند (تجارب الامم، ۱۳۷۳: ۱۶۲). مسعودی ضمن داستان ذوالقرنین از جزیره‌ای یاد می‌کند که ساکنانش رخسار بر سینه دارند، دارای شرمگاه مردانه و زنانه‌اند و همچون پرنده‌گان سخن می‌گویند (مسعودی، ۱۳۷۰: ۴۷). در اسکندرنامه‌های فارسی نشانی از ورچشمان نمی‌یابیم؛ اما در ترجمه کهن سریانی آن، ورچشمان حضور دارند؛ آنها قارچ‌های عظیم‌الجثه جمع می‌کردند و مانند کودکان ساده‌دل بودند (Callisthenes, 1889: 101).

در اساطیر هندی، داستان دیو کاباندا (Kabandha)، مندرج در رامایانا، به دیوی بسیار بلندقد، با بازوانی بلند اشاره دارد که بی‌سر است و چهره او در سینه‌اش قرار دارد. رامایا، تجسد ویشنو، و برادرش بازوان دیو را می‌برند و او را می‌سوزانند، تا طلسم باطل شود و به شکل اصلی‌اش، که پسری خوبروی است، درآید (وال میکی و تلسی داس، ۱۳۷۹: ۲۴۹).

کهن‌تری اشارات تاریخی به ورچشمان را باید در متون یونانی جست: هرودوت (۴۸۴؟-۴۲۵؟ ق م) در کتاب چهارم *تواریخ*، ایشان را ساکن نواحی غربی لیبی، در شمال افریقا، نوشته است.^۳ (هرودوت، ۱۳۸۹: ج ۱، ۵۳۱). پسین تراسترابو (Strabo) (۶۴ ق م - پس از ۲۱ م)، بلیمی‌ها (Blemmyes) را قبیله‌ای از قسمت‌های پایینی نوبه/نوبیا به سمت دریای سرخ و در امتداد رود نیل معرفی می‌کند که اهل اتیوپی بودند اما تمایل به کوچ‌نشینی داشتند (Strabo, 1967: 17. 1. p 7). او از هیأت ظاهری ورچشمان چیزی نمی‌نویسد؛ اما جغرافی‌دان رومی، مِلا (Pomponius Mela) (د حدود ۴۵ م) در رسالهٔ *توصیف جهان* (De situ orbis)، که به سال ۴۳ میلادی تألیف کرده، بلیمی‌ها را قبیله‌ای افریقایی، بدون سر و با دهان و چشم بر سینه توصیف کرده و در نتیجه نخستین کسی است که میان نام این قبیله و هیأت ورچشمان ارتباط برقرار کرده است (Hastings, 2021: 41). پس از مِلا، پلینی (۲۳/۲۴ م - ۷۹ م) به نقل از کنزیاس از قبیله‌ای در نواحی غربی هند یاد می‌کند که بدون گردن‌اند و چشمان آنها در شانه‌هایشان قرار دارد.^۴ (Pliny, 1855: 7. 2. p 130). پلینی، متأثر از مِلا، همچنین از بلیمی‌های افریقایی یاد می‌کند که سر ندارند و دهان و چشم آنها به سینه‌هایشان متصل است (Pliny, 1855: 5. 8. p 403).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در این منابع ورچشمان در افریقا و هم در هند جای‌یابی شده‌اند. تورنسیلو این تناقض را به شناخت یونانیان و رومیان باستان مرتبط می‌داند که تمام سرزمین‌های حوزهٔ دریای اریتره از سواحل شرقی افریقا تا هند را هندوستان می‌دانستند. تصوّر توده‌ای محکم و واحد از زمین در کنار اقیانوس هند، به این معنا بود که دو منطقهٔ افریقایی و آسیایی به هم پیوسته‌اند. این موضوع در نقشه‌های باستانی مشهود است؛ آنجا که آسیا و افریقا بی‌هیچ تقسیم واضحی به هم متصل شده‌اند. اتیوپی، اریتره و هند، نمایانگر منطقه‌ای واحدند که در سواحل آنچه دریای اریتره شناخته می‌شود، قرار دارند و به طور مبهم شامل دریای سرخ، خلیج فارس و اقیانوس هند می‌شود (Tornesello, 2002: 182-184). این خلط میان هند و افریقا پیشینه‌ای قدیم دارد: وقتی اسکندر در سال ۳۲۶ ق م به هند لشکر کشید و به رود سند رسید، تصوّر می‌کرد که به منبع نیل رسیده است. این تشخیص نادرست میان هند و اتیوپی در بیشتر دوران قرون وسطی وجود داشت (Wittkower, 1942: 161).

اما در منابع اسلامی نیز ورچشمان از نواحی هند تا افریقا حضور دارند؛ قزوینی می‌نویسد که اهالی جزیرهٔ جابه^۵ در دریای هند زردموی‌اند و روی ایشان در سینه‌هایشان قرار دارد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۹؛ قزوینی، ۱۳۶۱: ۱۱۴). در افسانهٔ ابرهه، ورچشمان در افریقا

توصیف شده‌اند: ابرهه ذوالمنار، پادشاه یمن، در نواحی سودان مردمانی را دید که چشم‌ها و دهان‌های ایشان در سینه‌هایشان قرار داشت (دینوری، ۱۳۷۱: ۳۷؛ و نیز: نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۱۲۰-۱۲۱ که با ذکر این داستان، نسناسان و ورچشمان را یکسان دانسته است). غرناطی هم به نقل از شعبی از ورچشمان در سودان یاد کرده است (غرناطی، ۲۰۰۳م: ۳۳). *داستان اسکندر* در قرون آغازین اسلام به زبان عربی ترجمه و شخصیت‌هایی مانند ذوالقرنین با او شبیه‌سازی شد. محتملاً سفرهای ابرهه یمنی و دیدار او با ورچشمان و نسناسان نیز متأثر از همین ترجمه‌های عربی داستان اسکندر است؛ به‌ویژه که یمن به افریقا و سرزمین‌های مورد بحث (اتیوپی و سودان) نزدیک است.

۴.۳ سگسار

سگساران، به عنوان عجیب‌الخلقه‌های اهریمنی در منظومه‌های حماسی و نیز اسکندرنامه‌های فارسی حضور دارند. در *شاهنامه*، سام، با سپاهی گران به مازندران می‌رود و با دیوان آنجا می‌جنگد. جنگ با سگساران نیز، که گویا در شمار دیوان‌اند، در این سفر است؛ اما به توصیف هیأت آنها پرداخته نمی‌شود:

سپاهی که سگسار خوانندشان پلنگان جنگی گمانندشان

(فردوسی، ۱۳۶۶: ج ۱، ۲۲۳)

مقصود از مازندران در این داستان را سرزمین هندوستان دانسته‌اند (متینی، ۱۳۶۳: ۶۲۳-۶۲۴). گفتنی است در *مجموعه‌التواریخ* نیز سام، به جنگ سگساران هند می‌رود: «پس از هندوان، مهراج فریاد خواست از دست سکساران تا پادشاه، سام را بفرستاد و کار مهراج تمام کرد و بازگردید به مراد» (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۳۶). در *گرشاسپ‌نامه* هم نبرد گرشاسپ با سگساران در جزیره‌ی قالون، از جزایر هند، روی می‌دهد و هیأت ایشان با جزئیات بیشتر توصیف شده است:

سپاهی که سگسار خوانندشان	دلیران پیکار داندندشان
چو غولانشان چهره چون سگ دهن	بسان بزان موی پوشیده تن
به دندان گراز و به دو گوش پیل	به رخ زرد و اندام هم‌رنگ نیل
گیاشان بود فرش و گستردنی	ز ماهی و از میوه‌شان خوردنی

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۷۴)

سگساران، اهریمنی و مردم‌خوار توصیف شده‌اند؛ چنان که در منابع پسین‌تر نیز می‌یابیم:

بسان گرازان بر اندام مرد به دندان بدرتند درع نبرد
ربایند مرد از بر زین چو دود خورندش هم اندر زمان زنده زود

(همان: ۱۷۵)

قابل ذکر است که در *گرشاسپ‌نامه*، دو مرتبه از ایشان در شمار «پیلگوشان» نام برده است (همان: ۱۷۵ و ۱۷۶).

در *بهمن‌نامه*، کشتی سپاهیان بهمن در نواحی هند، به جزیره سگساران می‌رسد و آنها مانع حرکت کشتی می‌شوند. بهمن هدایایی برای سگساران می‌فرستد و سالار ایشان نیز با هدایایی نزد بهمن می‌آید:

برهنه تن و سر^۶ به کردار سگ به کردار مردم پی و پوست و رگ

(ایران‌شاه بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۰: ۴۱۹)

بهمن بدون ستیز از سگساران می‌گذرد.

در منظومه‌های متأخر، *شهریارنامه* و *سام‌نامه*، سگسار، در شمار دیوان است؛ اما با هیأت متفاوت: گاه سگ‌سر است و گاه با دو روی آدمی و سگ. شهریار، در بیشه نهم با سگسار و سپاهیان او می‌ستیزد:

مر آن دیو را نام سگسار شد که شیر از نهییش در آزار شد
سرش بر طریق سر سگ بود ستمکاره و زشت و بدرگ بود

(مختاری، ۱۳۹۷: ۳۷۸)

شهریار، بر سگسار پیروز شده، او را اسیر می‌کند و «دو بهره از آن نره دیوان بکشت». در *سام‌نامه*، سگسار شاه با نام «کلاب»، دیوی دو روی توصیف شده است که سام او را می‌کشد:

یکی دیو دیدش نشسته به تخت تنش کوه و بازو چو شاخ درخت
به یک سر چو آدم به بالا دراز سر دیگرش سگ به دندان گراز

(سام‌نامه، ۱۳۹۲: ۳۱۸)

بررسی منابع و سیمای بعضی ... (احسان پورابریشم و ندا حسینی زاده) ۱۰۱

در بعضی/اسکندرنامه‌ها نیز حضور سگساران را می‌یابیم. در *داراب‌نامه* طرسوسی، اسکندر در جزیره نوط ایشان را می‌بیند: «از بامداد تا نماز پیشین زبان ایشان بسته بودی و بانگ سگ کردند و چون بعد از نماز پیشین شدی، زبان ایشان بگشادی و سخن گفتندی...» (طرسوسی، ۱۳۷۴: ج ۲، ص ۳۳۴). شاه سگساران به تدبیر افلاطون کشته می‌شود و سگساران توسط اسکندر مسلمان شده، روی و خوی آدمی می‌گیرند (همان: ج ۲، ص ۳۵۷). مسعودی نیز از گذر ذوالقرنین به جزیره سگساران و جنگ با ایشان نوشته است (مسعودی، ۱۳۷۰: ۴۷). در روایت ارمنی *از داستان/اسکندر*، اسکندر در نامه‌ای به مادرش، از دیدار با سگساران (Dog headed men) و ورچشمان می‌نویسد (Callisthenes, 1969: 146)، که در روایت سریانی وجود ندارد. در روایت مسیحی متأخر از داستان سد ساختن اسکندر در برابر هون‌ها، که به انضمام روایت سریانی منتشر شده، نامی از قوم سگسار ذکر می‌شود (Callisthenes, 1889: 152).

از نام‌دارترین سگساران در اساطیر ملل قدیم، باید به آنوبیس (Anubis) اشاره کرد. آنوبیس، خدای تدفین مصریان، راه جهان دیگر را بر مردگان می‌گشاید. «او را همچو شغالی سیاه رنگ با دم خاردار، یا به گونه انسانی سیه‌چرده با سر شغال یا سگ، که جانوران مقدس ویژه او به شمار می‌رفتند، نمایانده‌اند» (ویو، ۱۳۸۱: ۱۵۴).

قدیم‌ترین اطلاع تاریخی از سگساران در منابع یونانی ذکر شده است. هرودوت در کتاب چهارم *تواریخ* از سگساران در کنار ورچشمان در نواحی غربی لیبی یاد کرده است^۷ (هرودوت، ۱۳۸۹: ج ۱، ۵۳۱). محتملاً هرودوت راوی داستان‌های محلی از نقاشی‌های صخره‌ای بومیان لیبی بوده است؛ چنان که فروبینیوس (Frobenius) تصاویر انسان‌هایی با سر شغال را در افریقا شناسایی کرده است. نقاشی‌های توتمی در دیگر جای‌ها نیز یافت می‌شوند (Karttunen, 1984: 34). کتزیاس با جزئیات بیشتری درباره سگساران در هند نوشته است. او در *یندیکا* (The Indika) می‌نویسد که در کوه‌های هند مردانی زندگی می‌کنند که سرشان شبیه سگ است و پوست حیوانات وحشی را می‌پوشند. آنها دندان‌هایی بزرگ‌تر از سگ‌ها و چنگال‌هایی شبیه به آنها دارند، اما بلندتر و گردتر. آنها در کوه‌ها تا امتداد رودخانه سند زندگی می‌کنند و مانند دیگر هندیانی که با آنها در ارتباط‌اند، سیاه و منصف‌اند. سگساران با پارس کردن و حرکات دست با دیگر هندیان ارتباط می‌گیرند. هندی‌ها آنها را Cynocephaloi می‌نامند که به معنی سگ‌سر است. تعداد آنها را ۱۲۰ هزار نفر دانسته‌اند (Nichols, 2011: 53-54).

بعضی از این مطالب را پسین‌تر مگاستنس نیز نقل کرده که در تاریخ طبیعی^۸ پلینی حفظ شده است (McCrindle, 1877:80 و نیز: Pliny, 1855: 7. 2. p 130).

در منابع اسلامی نیز مانند منابع قدیم یونانی، نشان سگساران را نواحی هندوستان می‌یابیم؛ چنان‌که در بعضی منظومه‌های حماسی ذکر شد. ابوریحان بیرونی به نقل از متن هندی سنکھت از سگساران با نام «شومخ» یاد می‌کند: «شومخ، آی و جوههم کوجه الکلب» و جای آنها را در شمال عالم می‌نویسد (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۷ق: ۲۵۷) و ابن بطوطه (۷۰۳ – ۷۷۰ق) از این مردمان در برهنگار^۹ واقع در آسیای جنوب غربی، یاد کرده است: «مردم این سرزمین دهنشان به دهن سگ شباهت دارد و مردمی هستند بی‌فرهنگ، نه دین هندوئی دارند و نه هیچ دین دیگر...». اما این توصیف مردان سگسار است و درمقابل می‌نویسد که زنان آنها همچو ما و بسیار زیبا هستند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ج ۲، ص ۲۷۳). مؤلف هفت کشور (تألیف ۷۴۸ق) مسکن سگساران را در حوالی کوه البرز! نوشته است^{۱۰} و این که غریبان را فربه می‌کنند، می‌کشند و می‌خورند؛ اما «صورت زنان ایشان خوب است» (هفت کشور، ۱۳۵۳: ۱۰۱)؛ مطلبی که ابن بطوطه نیز یادآور شده است. نکته دیگر این که آنها به زبان غریبی سخن می‌گویند که تنها برای ساکنین آنجا آشناست (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ج ۲، ص ۲۷۴) که یادآور سخن کنزیاس از زبان نامفهوم سگساران هندی است.

جهانگرد دیگری که در همان زمان سگساران را توصیف کرده، مارکو پولو (Marco Polo) (۱۲۵۴ – ۱۳۲۴م) است. او در توصیف اهالی جزیرهٔ آنگامان (Angamania /Andaman) (جزایر بین سواحل شرقی هند و سواحل غربی هند و چین) می‌نویسد: «مردمش بت پرست‌اند و از نژادی وحشی، بی‌شعور و خشن می‌باشند. از حیث دندان و سر و چشم به سگ بی‌شباهت نیستند. هرگاه شخص غریبه‌ای را پیدا کنند، بی‌درنگ او را می‌کشند و می‌خورند» (مارکو پولو، ۱۳۵۰: ۲۵۹). این که آنها آدم‌خوارند (چنان‌که در منابع دیگر نیز نقل شده) مؤید قول مؤلف هفت کشور تواند بود. داستانی در عجایب‌نامه‌ها نقل شده که مردی به جزیرهٔ سگساران افتاد، آنها او را حبس کردند تا پس از فربه شدن، بکشند و بخورند. مرد اما از آنجا می‌گریزد (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۹۹ – ۵۰۰؛ قزوینی، ۱۳۶۱: ۱۲۸ – ۱۲۹؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۲۲ – ۲۳).

بررسی منابع و سیمای بعضی ... (احسان پورابریشم و ندا حسینی زاده) ۱۰۳

نشان جزیره اندمان و ساکنان سگسارش دست کم تا اواخر سده یازدهم هجری در سفرنامه‌های ایرانی قابل بررسی است؛ چنان‌که در سفرنامه فرستادگان شاه سلیمان صفوی به دربار پادشاه سیام در سال‌های ۱۰۹۶ الی ۱۰۹۸ هجری درباره جزیره اندمان می‌نویسد:

در آن جمعی از مردم آدمی‌اند که مانند کلاب ذوناب و دندان بلند دارند؛ به مرتبه‌ای که از دهانشان بیرون آمده و اما در سایر خلقت شبیه به انسان مسکن دارند... و اگر احدی به دست ایشان افتد گوشتش را به تحفگی می‌برند و می‌خورند

و سپس داستانی از مردم‌خواری ایشان نسبت به ساکنان کشتی انگلیسی بیان می‌کند (محمد ربیع بن محمد ابراهیم، ۱۳۵۶: ۱۸۰-۱۸۱).

دو منبع کهن دیگر درباره اندمان و ساکنان مردم‌خوارش قابل توجه‌اند: مؤلف/خبر/الصین و الهند (سلسله التواریخ) (تألیف در اوائل سده چهارم هجری) در توصیف ایشان می‌نویسد که «موطن مردمان سیاه و غریب‌چهره و شگفت‌منظر است... چون غرق‌شده‌ای از کشتی شکستگان دریا بدانجا افتد، او را می‌خورند و همین کار را با صاحبان کشتی‌هایی که بدانجا روند، انجام می‌دهند» (سیرافی، ۱۳۸۱: ۱۶۵). مسعودی نیز همین مطلب را نقل کرده است (مسعودی، ۱۳۸۲: ج ۲، ص ۱۵۰) که با توجه به دیدارهای سیرافی و مسعودی دور نیست که مسعودی اخبار هند و چین را از سیرافی شنیده باشد (سیرافی، ۱۳۸۱: مقدمه مترجم، ۱۵).

گفتنی است تورنسیلو در ادامه پیشنهاد خود، با توجه به شباهت لفظی، سگساران را با قوم اسکیت (Skythai) یا همان سکاه‌ها، موصوف در کتاب هفتم از تواریخ هرودوت (هرودوت، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۷۸۶)، قابل تطبیق دانسته است؛ قومی که در لشکرشی خشایارشا به یونان نیز حضور داشتند و احتمالاً از سوی یونانیان وحشت‌زده بدین گونه تصویر شده‌اند (Tornesello, 2002: 188).^{۱۱}

۴. نتیجه‌گیری

براساس منابع کهن یونانی و رومی و پسین‌تر اسلامی، خاستگاه عجیب‌الخلقه‌ها و نیمه‌انسان‌های مذکور در پژوهش حاضر اغلب به سرزمین هندوستان و جزایر آن می‌رسد. نویسندگان یونانی و رومی این باورها را با انتساب به آن سرزمین، ضمن متون تاریخی، جغرافیایی و یا داستانی (داستان اسکندر) نقل کرده‌اند. تبادلات فرهنگی دو سرزمین

همجوار ایران و هندوستان در درازنای تاریخ از یک سو، و ترجمه و نقل و اقتباس از متون یونانی در فرهنگ ایران باستان و پسین‌تر اسلام از دیگر سو، سبب شد که در گذر قرون این باورها به فرهنگ ایرانی راه یافته، با جای‌گیری در فرهنگ عامه و تخیل جمعی، ضمن حماسه‌ها مندرج شوند؛ به‌ویژه آن که بسیاری از حماسه‌ها برپایه سنت نقل شفاهی بود. قهرمان داستان، که نماینده وجه خیر و نیک است، به سفر سرزمین‌های ناشناخته (اغلب هندوستان) می‌رود و با عجیب‌الخلقه‌ها دیدار/ستیز می‌کند. توصیف متون حماسی از این عجیب‌الخلقه‌ها اغلب مطابق با دیگر گونه‌های متون کهن (عجایب‌نامه‌ها، متون تاریخی و...) است؛ اما باید توجه داشت که همواره و در همه حماسه‌ها آنها شریر و اهریمنی نیستند؛ چنان‌که فرامرز، بی‌ستیز از اسب‌سران و نیمه‌تنان می‌گذرد؛ اسب‌سران و ورچشمان نیز در داستان اسکندر اهریمنی نیستند؛ گرشاسپ دو رویارویی با نسناس نیمه‌تن دارد که تنها در یکی از آنها، چند نسناس را شکار می‌کند. حتی سگساران نیز که در شاهنامه، شهریارنامه و سام‌نامه ستیزه‌جو هستند، در بهمن‌نامه صلح طلب‌اند؛ بهمن برای آنها هدایایی می‌فرستد و آنها نیز با هدایایی به دیدارش می‌روند. گرچه به نظر می‌رسد که در حماسه‌های متأخر سام‌نامه و شهریارنامه، تأکید بیشتری بر اهریمنی بودن این عجیب‌الخلقه‌ها و نبرد قهرمان با آنها شده است.

سپاسگزاری

اطلاع از ذکر عجیب‌الخلقه‌ها در تحقیق ماللهند و نیز اشاره داوود منشی‌زاده به آنها را وام‌دار دانشور ارجمند، جناب آقای دکتر سید احمد رضا قائم مقامی هستیم. از ایشان سپاسگزاری می‌کنیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. چنان‌که پسین‌تر خواهد آمد، این بیت در دو بیت از سام‌نامه (صص ۳۲۱-۳۲۲) درج شده است.
۲. یادآور می‌شود که در کلیات رستم‌نامه، متنی منثور و متأخر، به تأثیر از گرشاسپ‌نامه، از «آدمیان نیم تن» یاد شده است (کلیات رستم‌نامه، بی تا: ۱۴۹).
۳. در تعلیقات (ج ۲، ص ۵۶۰) می‌نویسد: این بی‌سران، که نقش‌های سنگی آنها در تاسیلی پیدا شده، محتملاً اشخاصی (جادوگرا!) بوده‌اند که نقابی به شکل حیوانات بر چهره داشتند یا خود را به شکل بدون سر می‌آراستند.

۴. مترجمان در پاورقی گفته‌اند که این توصیف ممکن است ناشی از قامت و گردن کوتاه این قبایل باشد. احتمالات دیگری نیز مطرح شده است؛ مانند این که آنها ممکن است قبیله‌ای نابهنجار (Deformed Tribe) بوده باشند، یا این که چون قبیله بلیمی از سپرها و زره‌هایی استفاده می‌کردند که از دور ظاهراً آنها را بی سر نشان می‌داد، اینگونه توصیف شده‌اند (مانند قبیله‌ای در سومالی که پشت سپرهایشان چمباتمه می‌زدند و تنها چشم‌هایشان پیدا بود) و یا این تصویری هیولایی است که مصریان از بلیمی‌هایی ساخته‌اند که به آنها حمله می‌کردند (Hastings, 2021: P 68-70).

۵. در عجایب/المخلوقات قزوینی، «جزیره حامه» ضبط شده است.

۶. در متن با ضبط «برهنه سر و تن» آمده، در حالی که در سه نسخه بدل ضبط «برهنه تن و سر» نشان داده شده است. ضبط اخیر با توجه به توصیف سگساران در منابع دیگر و به‌ویژه این بیت از بهمن‌نامه (ص ۴۱۱): به تن مردم و سر به کردار سگ/همی بادشان درنیابد به تک، تصحیح شد.

۷. مترجمان در تعلیقات (ج ۲، ص ۵۶۰) می‌نویسند که آنها محتملاً میمون‌هایی با سری به شکل سگ بوده‌اند.

۸. مترجمان تاریخ طبعی، پس از ذکر این مطلب، در پاورقی (شماره ۷۰) افزوده‌اند: این گزارش احتمالاً درباره نوعی میمون با پوزه‌ای برآمده با نام Cynocephalus یا Dogs head سرچشمه گرفته است. سینوسفالوس عموماً بآبون در نظر گرفته می‌شود.

۹. مترجم در تعلیقات (ج ۲، ص ۴۲۶) برهنگار را به احتمال بخش غربی برمه نوشته است.

۱۰. در خریدة العجائب (ابن وردی، ۱۴۲۸ق: ۲۳۴) جزیره سگسار در «بحر الزنج» و در نزهة القلوب یک بار در دریای زنگ (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۳۶) و بار دیگر در «جزیره اطور» در بحر چین و ماچین (همان: ۲۳۰) ذکر شده است.

۱۱. پژوهشگران دیگر نیز به ارتباط سکاها و سگساران اشاره کرده‌اند: استاد صفا، اسم اقوام سکایی را سگسار و سرزمینشان را شهر سگسار می‌داند: «یکی از نواحی کهن ایران یعنی ولایت زرنگ، از تاریخ استقرار و تشکیل حکومت هند و سکایی در آن و تا دره سند و قسمتی از شمال شبه جزیره هند، به سگستان (که معرب آن سجستان است) معروف گردید» (صفا، ۱۳۸۳: ج ۱، ص ۷۷) و نکته دیگر در ارتباط با پیشنهاد تورنسیلو، آن که دکتر صفا نیز به پوشش و هیأت بومیان در نام‌گذاری آنها توجه داده است؛ این که برای دیوان (بومیان فلات ایران پیش از مهاجرت آریاییان) شاخ و دم تصور می‌کردند، به آن دلیل بوده که دیوان پوست جانوران بر تن می‌کردند یا لباس چرمینی که از پوست دد و دام تهیه می‌شد؛ پس «چنین می‌نماید که این بومیان ایران در تمدن از قوم آریا فروتر بودند و هنوز از بافتن و دوختن آگهی نداشتند» (صفا، ۱۳۳۳: ۶۰۵).

کتاب‌نامه

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۶)، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، چاپ ۶، تهران، آگاه.
- ابن فقیه، احمد بن محمد (۱۴۱۶ ق)، *البلدان*، تحقیق یوسف الهادی، بیروت، عالم الکتب.
- ابن محدث تبریزی (۱۳۹۷)، *عجایب الدنيا*، تصحیح و تحقیق علی نویدی ملاطی، تهران، سخن و موقوفات دکتر محمود افشار.
- ابن وردی، عمر بن مظفر (۱۴۲۸ ق)، *خریده العجائب و فريدة الغرائب*، تحقیق انور محمد زناتی، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۷۷ ق)، *تحقیق ماللهند*، حیدرآباد دکن، مجلس دائرة المعارف العثمانية.
- اسدی طوسی، علی بن احمد (۱۳۵۴)، *گرشاسب نامه*، به اهتمام حبیب یغمائی، چاپ ۲، تهران، طهوری.
- ایران‌شان بن ابی‌الخیر (۱۳۷۷)، *کوش نامه*، به کوشش جلال متینی، تهران، علمی.
- ایران‌شاه بن ابی‌الخیر (۱۳۷۰)، *بهمن نامه*، ویراسته رحیم عفیفی، تهران، علمی و فرهنگی.
- بهار، مهرداد (۱۳۹۱)، *پژوهشی در اساطیر ایران*، چاپ ۴، تهران، آگاه.
- تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب و العجم (۱۳۷۳)، تصحیح رضا انزابی‌نژاد و یحیی کلانتری مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی.
- حاسب طبری، محمد بن ایوب (۱۳۹۱)، *تحفة الغرائب*، تصحیح جلال متینی، چاپ ۲، تهران، انتشارات مجلس شورای اسلامی.
- حصوری، علی (۱۳۷۸)، *سیاوشان*، تهران، چشمه.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر (۱۳۶۲)، *نزهة القلوب*، به سعی و اهتمام و تصحیح گای لسترینج، تهران، دنیای کتاب.
- حمزة نامه (۱۳۷۴)، تصحیح جعفر شعار، تهران، کتاب فرزاد.
- دادگی، فرنیغ (۱۳۸۰)، *بناهش*، گزارش مهرداد بهار، چاپ ۲، تهران، توس.
- دمشقی، محمد بن ابی‌طالب (۱۳۵۷)، *نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر*، ترجمه سید حمید طیبیان، تهران، بنیاد شاهنشاهی فرهنگستان‌های ایران.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشر نی.
- زهری، محمد بن ابی‌بکر (۱۳۸۲)، *کتاب الجغرافیه*، ترجمه حسین قرچانلو، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- سام‌نامه (۱۳۹۲)، از سراینده‌ای ناشناس، تصحیح وحید رویانی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

بررسی منابع و سیمای بعضی ... (احسان پورابریشم و ندا حسینی زاده) ۱۰۷

سیبک نیشابوری، محمد بن یحیی (۱۳۶۴)، *حسن و دل*، به کوشش غلامرضا فرزانه‌پور، چاپ ۲، تهران، کتابخانه طهوری.

سیرافی، سلیمان تاجر (۱۳۸۱)، *سلسله التواریخ یا اخبار الصين و الهند*، با گردآوری و اضافات ابوزید حسن سیرافی، ترجمه حسین قرچانلو، تهران: اساطیر و مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها. شوالیه، ژان و آلن گبران (۱۳۸۴)، *فرهنگ نمادها*، ترجمه و تحقیق سودابه فضایی، چاپ دوم، تهران، جیحون.

صفا، ذبیح الله (۱۳۳۳)، *حماسه سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.

صفا، ذبیح الله (۱۳۸۳)، «رزمنامه سگاوند کوه»، مندرج در: *هفتاد مقاله*، گردآورده یحیی مهدوی و ایرج افشار، تهران: اساطیر.

طرسوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۴)، *داراب نامه*، به کوشش ذبیح الله صفا، چاپ ۳، تهران، علمی و فرهنگی.

طوسی، محمد بن محمود (۱۳۴۵)، *عجایب المخلوقات*، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

عصار تبریزی، محمد بن احمد (۱۳۷۵)، *مهر و مشتری*، مقدمه، تصحیح و توضیحات از رضا مصطفوی سبزواری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.

غرناطی، محمد بن عبدالرحیم (۲۰۰۳م)، *رحلة الغرناطی*، حررها و قلم لها قاسم وهب، ابوظبی، دار السویدی للنشر و التوزیع؛ بیروت، المؤسسة العربية للدراسات و النشر.

فرامرزننامه بزرگ (۱۳۹۴)، از سراینده‌ای ناشناس، به کوشش ماریولین فان زوتفن و ابوالفضل خطیبی، تهران، سخن.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶)، *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر یکم، نیویورک: Bibliotheca Persica

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۶۱)، *عجایب المخلوقات*، به تصحیح و مقابله نصرالله سبوحی، چاپ ۲، تهران، کتابخانه مرکزی.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه با اضافات از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث، تهران، امیرکبیر.

کلیات رستم‌نامه (بی‌تا)، پیشاور، الازهر.

لقمان، بزرگمهر (۱۳۹۹)، *جاماسپی*، گزارش پارسیگ (پهلوی) یادگار جاماسپ، بر پایه گزارش رهام اشنه، تهران، شورآفرین.

مارکو پولو (۱۳۵۰)، *سفرنامه مارکو پولو*، ترجمه حبیب الله صحیحی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۱۰۸ کهن‌نامه/دب پارسی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

متینی، جلال (تابستان ۱۳۶۳)، «مازندران در جنگ‌های کی‌کاووس و رستم با دیوان»، *ایران‌نامه*، سال ۲، شماره ۸، صص ۶۱۱-۶۳۸.

محمدربیع بن محمدابراهیم (۱۳۵۶): *سفینه سلیمانی (سفرنامه سفیر ایران به سیام)*، تصحیح، تحشیه و تعلیقات از عباس فاروقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مختاری (۱۳۹۷)، *شهریارنامه*، تصحیح و تحقیق رضا غفوری، تهران، سخن و موقوفات دکتر محمود افشار.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۰)، *اخبار الزمان*، ترجمه کریم زمانی، تهران، اطلاعات.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ ۷، تهران، علمی و فرهنگی.

مقریزی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق)، *المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط والآثار*، وضع حواشیه خلیل المنصور، بیروت، دارالکتب العلمیه.

نظامی عروضی، احمد بن عمر (۱۳۸۸)، *چهار مقاله*، تصحیح محمد قزوینی، با تصحیح مجدّد محمد معین، به کوشش مهدخت معین، تهران، صدای معاصر.

نواده مهلب پسر محمد پسر شادی (۱۳۷۸)، *مجمّل التواریخ و القصص*، ویرایش سیف‌الدین نجم آبادی و زیگفرید ویر، آلمان، دومونده. نیکارهوژن.

وارنر، رکس (۱۳۸۹)، *دانشنامه اساطیر جهان*، برگردان ابوالقاسم اسماعیل پور، چاپ ۴، تهران، اسطوره. وال میکی و تلسی داس (۱۳۷۹)، *رامایانا*، ترجمه امر سنکهه و امر پرکاش، تصحیح عبدالودود اظهار دهلوی، تهران، الست فردا.

ویو، ژ (۱۳۸۱)، *اساطیر مصر*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران، کاروان.

هرودوت (۱۳۸۹)، *تاریخ هرودوت*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، اساطیر.

هفت کشور یا صور الاقالیم (۱۳۵۳)، از مؤلفی ناشناخته، به تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

Agostini, Domenico. (2019). "Half-human and monstrous races in Zoroastrian tradition". *Journal of the American Oriental Society*, 139 (4), pp. 805-818.

Callisthenes. (1889). *The History of Alexander the Great: Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes*. Edited from five manuscripts, with an english translation and notes by Ernest A. Wallis Budge. Cambridge: at the university press.

Callisthenes. (1969). *The Romance of Alexander the Great*. Translated from the Armenian Version with an Introduction by Albert Murgdich Wolohojian. New York: Columbia University Press.

En.wikipedia.org/wiki/ox-head-and-horse-head-face

- Hastings, Garrett R. (2021). *The Wondrous Ocean: Tales of the Headless, Dead, and the Deep from 16th and 17th Century Seafarers*. Submitted to the Graduate and Professional School of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science.
- Kamat, Vidya: *Myth The horse-necked man*. Talkingmyths. com/the-horse-man/
- Karttunen, Klaus. (1984). "Κυνοκέφαλοι and Κυνάμολγοι in Classical Ethnography". *Arctos –Acta Philologica Fennica*, VOL. XVIII, pp. 31-36. Helsinki: Helsingfors.
- Monchi-Zadeh, Davoud. (1975). *Topographisch- historische Studien zum iranischen Nationalepos*. Wiesbaden: Deutsche MorgenlÄndische Gesellsch.
- Nichols, Andrew G (2011). *Ctesias on India and fragments of his minor works*. Introduction, Translation and Commentary by Andrew G. Nichols, UK: Bloomsbury Academic.
- Pàroli, Teresa (2009): "How many are the unipeds' feet? Their tracks in texts and sources". *Analecta Septentrionalia*, edited by Wilhelm Heizmann, Klaus Bödl and Heinrich Beck, Berlin, New York: De Gruyter, pp. 281-327.
- Pliny (the Elder). (1855). *The Natural History of Pliny*. Translated, with Copious Notes and Illustrations by late John Bostock & Henry Thomas Riley. London: H. G. Bohn.
- Schoff, Wilfred H. (1913). *The Periplus of the Erythraean Sea: travel and trade in the Indian Ocean by a merchant of the first century*. Translated from the Greek and annotated by Wilfred H. Schoff. New York: Longmans, Green.
- Strabo. (1967). *The geography of Strabo. English translation by Horace Leonard Jones*. In Eight volumes. London: William Heinemann Ltd.
- Tornesello, Natalia L. (2002). "From reality to legend: Historical sources of Hellenistic and Islamic teratology". *Studia Iranica*, 31 (2). pp.163-192.
- White, David. Gordon. (1991). *Myths of the dog-man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wittkower, Rudolf. (1942). "Marvels of the East: A Study in the History of Monsters". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 5(1), pp. 159-197.